

بررسی جمعیت مشهد در گذر ایام و نگاهی به اولین سرشماری محلات اطراف حرم مطهر

از روایت کدخدایان تا نهضت سرشماری

گل دفتر

۵۶

گروه شهرآرامن محله

شامل شمار زنان، بچه‌ها و حتی مشاغل مشهد نیز می‌شود. یکم آبان ماه در تقویم ملی ایران روز آمار و برنامه‌ریزی نام‌گذاری شده است و بهانه این روز نیم‌نگاهی خواهیم داشت به جمعیت و آمارهای ثبت شده جمعیتی در دوره‌های مختلف که سیاحان و گردشگران به ثبت رسانده‌اند و همچنین اطلاعات کتاب نفوس ارض اقدس را بررسی می‌کنیم که اولین و مهم‌ترین اطلاعات آماری جمعیت مشهد قدیم است.

تأسیس اداره احصائیه در تهران شکل جدی‌تری به خود گرفت، اگرچه اولین آمار جمعیتی خانوارهای اطراف حرم مطهر به دوره نادری بازمی‌گردد که این آمار را نیز مدیران بازدیدکنندگان خارجی هستیم. با این حال، اطلاعات مهم آماری مشهد قدیم که تاریخ پڑوهان زیادی به آن استناد می‌کنند، توسط زین العابدین میرزا بن شاهزاده محمدولی میرزاوالی و حکمران مشهد و سیستان به ثبت رسیده است. این آمار علاوه بر شمار مردان جنگی،

در دوره‌های مختلف جمعیتان کم و زیاد شده است. در دوره نادرشاه به علت رفتن مردهایمان به جنگ‌های مختلف کم شدیم. در دوره قاجار، زمانی که کمی به ثبات نسبی رسیدیم، جمعیتان کمی بیشتر از دوره‌های قبل از آن شد. از همین دوران بود که ثبت آمار و سرشماری نفوس با

که کدخدا مددبیک، کدخدای محله سرشور، گفته است، در این محله ۷۲۸۶ در بند وجود داشته است. همچنین در محله سراب به گفته کدخدایان ۸۳۹ در بند، در محله چهارباغ ۲۹۱ در بند، در محله نوغان به گفته کدخدا حاجی یعقوب ۱۳۸۴ در بند و در محله خیابان سفلی (پایین خیابان) به گفته کربلایی رحیم کدخدا ۱۲۸۸ در بند وجود داشته است. به روایت این اسناد، در مجموع ۱۱ هزار و ۸۸ خانه مسکونی در اطراف حرم مطهر وجود داشته است. همچنین طی این سرشماری ۱۶۷ باب مسجد و کل مدارس را ۱۹ باب ذکر کرده‌اند و از وجود ۴۷ حمام و ۵۶ آب‌انبار برای کل مشهد یاد شده است.

درد تهیه این آمار حدود ۳ ماه طول کشیده باشد و محدوده آماری آن، ۶ محله نوغان، سرشور، عیدگاه، سراب، پایین خیابان و بالاخیابان باشد. همه اطلاعات آماری که در این سال از جمعیت مشهد به دست آمد، در کتابی به نام نفوس ارض اقدس به ثبت رسید. این کتاب در بردارنده آمار خانه به خانه محلات شش گانه مشهد در سال‌های ۱۲۹۵ و ۱۲۹۶ قمری است و آمار کارکنان و خادمان آستان قدس و مسجد جامع، تاریخچه، موقعیت و وجه تسمیه محلات شش گانه مشهد (نوغان، سراب، سرشور، عیدگاه، پایین خیابان و بالاخیابان) و هویت و ترکیب طبقاتی و قومی مردم این محلات و افراد متشخص آن‌ها نیز در آن آمده است.

از دیگر بخش‌های این کتاب می‌توان به عکس‌ها و نقشه‌های مشهد قدیم مانند عکس‌های خانه سبزواری هادر محله سراب و نقشه موقعیت تقریبی محله نوغان اشاره کرد.

سرشماری محلات به روایت کدخدایان محله‌های قدیم

در ماه رجب سال ۱۲۸۳ قمری، برابر با ۱۸۶۶ میلادی، یعنی ۱۲ سال قبل از سرشماری اصولی و نهضت آماری میرزا حسن خان سپهسالار، آماری از مجموع خانه‌های مسکونی و شغلی هر محله ثبت شد. این آمار و اطلاعات توسط کدخدای آن محله تهیه شده بود. طبق اسناد به جامانده در آن سال، آن‌طور

فریزی، دیگر سیاح اروپایی، جمعیت مشهد را ۴۰ هزار نفر تخمین زده و مسیو کنولی که در سال ۱۸۲۳ میلادی از مشهد دیدن کرده، جمعیت آن را ۴۵ هزار نفر نوشته است. بارنز از دیگر سیاحانی است که در سفرنامه خود از جمعیت چهار نفری مشهد یاد کرده است. ضمن آنکه مسیو فریه فرانسوی در سال ۱۸۴۵ میلادی و خانیکوف و شیندلر به‌طور مشترک جمعیت مشهد را ۶۰ هزار نفر، لرد کرزن ۴۵ هزار نفر و هانری رنه آلمانی در سال ۱۸۹۹ میلادی جمعیت آن را ۸۰ هزار نفر برآورد کرده‌اند.

نخستین سرشماری در دوره ناصری

نخستین و دقیق‌ترین سرشماری عمومی مشهد در سال ۱۲۹۵ قمری توسط حکمران آن، یعنی زین العابدین میرزا بن شاهزاده محمدولی میرزا انجام شد. او دانش آموخته مدرسه دارالفنون و هم‌دوره و رفیق‌صنیع‌الدوله، مؤلف مطلع الشمس، سفرنامه ناصرالدین‌شاه به خراسان و مشهد بود. اما هیچ‌گاه نتایج تحقیق خود را در اختیار صنیع‌الدوله قرار نداد. در آن سال ناصرالدین‌شاه قاجار دستور سرشماری دقیق را داد و به عقیده تاریخ‌شناسان، این امر بیشتر به این دلیل صادر شد که شاه اطلاعات دقیقی از تعداد افراد مالیات‌دهنده و مال‌ومکنت صاحبان ثروت در شهرهای مختلف از جمله مشهد داشته باشد. از اینکه این سرشماری چند ماه طول کشیده و به وسیله چند مأمور انجام شده است، اطلاعات دقیقی در دست نیست، ولی احتمال

آمارهای ضدونقیض گردشگران

آن‌طور که تاریخ‌پژوهان مشهدی می‌گویند، جمع‌آوری اطلاعات و اتکا به سرشماری نفوس در لابه‌لای نوشته‌ها و سفرنامه‌های گردشگران و سیاحان غیر ممکن است. دلیل این موضوع هم آمار ضدونقیض برجامانده در نوشته‌های آن‌ها بیان می‌شود. اولین آمار جمعیتی مشهد قدیم را می‌توان در سفرنامه «ملکم» یافت. او در سفرنامه خود از ۶۰ هزار خانه اطراف حرم مطهر یاد می‌کند. حال آنکه طبق اسناد به جامانده از دوره حکومت شاه‌رخ، نوه نادرشاه، در مشهد در سال ۱۷۹۶ میلادی در اطراف حرم مطهر ۳۰۰۰ خانه وجود داشته است.

همچنین در بین آمارهای ثبت شده توسط کلنل بیت، کنسول بریتانیا در مشهد، درباره جمعیت مشهد در دوره قاجار آمده است که جمعیت حاضر مشهد آن زمان اعم از زن و مرد و کودک به ۶۰۰۰ نفر می‌رسیده و تعداد خانه‌های آن ۲۰۰۰ تخمین زده شده است. او در نوشته‌های خود بیان می‌کند که تا به حال هیچ سرشماری‌ای در مشهد انجام نشده و او هم بر اساس حدس و گمان این آمار را اعلام می‌کند. مکدونال کینیر، یکی از صاحب‌منصبانی که همراه با سرجان ملکم، افسر اسکاتلندی کمپانی هند، به نمایندگی از طرف کمپانی هند شرقی در زمان سلطنت فتحعلی شاه قاجار به ایران آمده بود، جمعیت مشهد را ۵۰ هزار نفر برآورد کرده است.